

УДК 37.091.2: 373.3.016(477. 89 Под) (045) «XIX – XX ст.» Д 55

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi56.575>Бурдуваліс К. М.*,
orcid.org/0000-0003-3973-6659**ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРИОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В 1864-1917 РОКИ**

У статті досліджується джерельна та історіографічна база розвитку народної освіти на Поділлі в 1864–1917 роках. Аналізуються архівні фонди та документи, які відображають кількість навчальних закладів, чисельність учнів, педагогів та тенденції розвитку шкіл. Висвітлюються процеси реформування системи народної освіти, зміни в підпорядкуванні навчальних закладів різним міністерствам, структурам та відомствам. Окреслено кількість фондів, що стосуються теми дослідження та їх приналежність до архівних установ, зокрема державних архівів Хмельницької та Вінницької областей. Подано аналіз складу та змісту документів фонду Ф.281 «Інспектор народних училищ 5-го району», що зберігається в Державному архіві Вінницької області. Здійснено огляд наукових праць, статей та монографій, присвячених темі народної освіти на Поділлі, з акцентом на ключові дослідницькі підходи, основні теми та дискусії, які виникли в науковому середовищі. Аналізуються наукові дослідження та розробки С. Сірополко, В. Перерви, М. Вороліс, Т. Кравченко. Розглядається питання доступності освіти та її ролі в соціальній мобільності. Досліджуються чинники, які вплинули на розвиток народної освіти, зокрема реформаторська політика імперії, участь місцевих громад, а також роль державних і недержавних інституцій та організацій. Звертається увага на важливу роль земств у формуванні навчальних закладів, забезпечення їх технічною та матеріальною базою, надання стипендій для навчання студентів у педагогічних закладах. Аналізується, як освітні реформи вплинули на різні соціальні групи, національні меншини та селянство, а також їхній вплив на формування культурних ідентичностей. Розглядаються різні методи дослідження, які можуть бути застосовані до вивчення народної освіти, включаючи порівняльний аналіз, що дозволяє більш глибоко зрозуміти процеси освітньої трансформації, діалектичного розуміння сутності, наукового пізнання, історико-пізнавального процесу, філософського вчення про сутність загального, особливого та одиничного. Аналізуються проблеми, з якими стикалися освітні заклади та їхні учасники, зокрема недофінансування, недостатньої підготовки вчителів, соціальної нерівності в суспільстві, нерозуміння селянами значущості освіти для їх дітей та домінуючого впливу церкви на навчальні процеси.

Ключові слова: архівні джерела, історіографія, науковці, народна школа, фонди, реформи.

Постановка проблеми. Розвиток народної освіти на Поділлі в період 1864–1917 років є важливим аспектом соціально-економічної та культурної історії регіону. Цей період охоплює значні зміни, пов'язані з реформами, проведеними в Російській імперії, зокрема з освітньою реформою 1864 р., яка мала на меті покращення доступу до освіти для широких верств населення. Дослідження народної освіти в цей час дозволяє зрозуміти, як освітні зміни впливали на соціальну структуру, культурний розвиток і політичну свідомість населення Поділля.

Однак, незважаючи на актуалізовану зацікавленість темою народної освіти, існує недостатня кількість систематизованих досліджень, що стосуються саме регіональних досліджень. Вивчення історіографії та джерельної бази дозволить не лише відтворити історичний контекст, а й виявити особливості та виклики, з якими стикалися освітні установи та їх учасники під час навчального процесу. Крім того аналіз історіографії дасть

*© Бурдуваліс К. М.

зможу виявити наукові тенденції в дослідженні народної освіти, визначити основні проблеми та дискусії, які виникають у дослідницькому середовищі.

Аналіз досліджень. На сучасному етапі активно проводяться історико-педагогічні дослідження, методологічні основи яких розглядаються в працях таких учених, як: Н. Андрійчук, Л. Березівської, Л. Вовк, Н. Гупан, О. Пометун, І. Ріпко, І. Стельмах, О. Сухомлинської та ін. Науковці дають визначення основним поняттям, визначають форми, методи та засоби дослідження педагогічних процесів і внесок у них вчених.

Мета статті: аналіз та систематизація джерел і історіографії, що висвітлюють етапи становлення, зміни та впливи на систему народної освіти в регіоні, виявлення основних наукових підходів у дослідженнях з даної тематики.

Виклад основного матеріалу. Комплексному вивченню джерельної бази та дослідженню історіографічного аналізу проблеми сприяють методи наукового пізнання й діалектичного розуміння сутності історико-пізнавального процесу, філософського вчення про сутність загального, особливого та одиничного; науковий плюралізм в оцінці педагогічних ідей, явищ, процесів; комплекс принципів (науковості, історизму, об'єктивності, системності, наступності, єдності теорії і практики).

Історіографічний доробок дослідження можна розділити на три основних періоди.

Перший період – розвитку народної освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) був тісно пов'язаний з імперськими освітніми стандартами. Він характеризується пошуком шляхів адаптації до імперських вимог. Однак об'єктивним обмеженням для історичних досліджень того часу була відсутність доступу до значної частини архівних матеріалів, оскільки більшість документів, пов'язаних зі шкільництвом, були засекречені та мали гриф «Цілком таємно». Інтерес до історії шкільництва виник після проведення реформ, однак перші дослідження були представлені переважно у вигляді публіцистичних статей у пресі. Лише наприкінці XIX століття з'явилися спеціалізовані наукові роботи з цієї теми.

Перші дослідження часто відображали особисте ставлення авторів до церковної освіти. Особисті погляди дослідників на церковну освіту часто були зумовлені їхньою професійною діяльністю, значно впливали на результати ранніх досліджень.

Початок XX століття ознаменувався появою наукових праць, які розглядали історію різних типів шкіл неупереджено, без прив'язки до відомчих інтересів. У цей час з'являються світські історично-освітні монографії, які не відстоюють відомчих позицій, а розглядають історію церковних, державних і земських шкіл на рівних підставах.

Об'єктивним джерелом вивчення історії парафіяльних шкіл є збірники юридичних актів, які відображають діяльність народної освіти. Слід зазначити, що наукові доробки з історії школи в цей період друкувалися переважно в Санкт-Петербурзі та Москві.

На території України, де діяло чимало духовних навчальних закладів, в яких працювали відомі церковні діячі, друкувалися лише статті та невеликі брошури регіонального рівня. Зазвичай це були видання, присвячені певним датам. Вони мали невеликий тираж, а їх поширення часто збігалось з межами єпархій.

Цінною є праця А. Лотоцького «Народна освіта на Поділлі в його минулому та сьогоденні», в якій він дослідив історію створення та функціонування церковнопарафіяльних шкіл на території Подільської губернії [3, с. 71–73].

Видатний історик Ю. Сіцінський у своїх працях детально проаналізував розвиток церковнопарафіяльних шкіл, їх чисельність і матеріальне забезпечення на території Подільської губернії, зробивши вагомий внесок у дослідження історії народної освіти в регіоні [5, с. 667].

Другий період – це радянська епоха, яка охоплює майже все XX століття. Наукові роботи 20-х років тісно пов'язувалися з терміновими завданнями зі створення нової системи освіти. Основними темами дослідження були трудова школа та позашкільна освіта, які розглядалися як необхідні заклади для швидкого підвищення загального рівня освіти й культури населення.

Науковці звернули увагу на освіту лише наприкінці 40-х років ХХ століття. Однак у цих роботах зверталася увага на політичну складову відносин між владою та студентами. Водночас роль держави в модернізації освіти та розвиток кадрового потенціалу залишалися недостатньо висвітленими.

О. Ососков в роботі «Початкова освіта в дореволюційній Росії» розглянув основні питання становлення народної школи в імперії, починаючи з 60-х років ХІХ століття. Автор акцентував увагу на спадку та практичній діяльності таких педагогів, як В. Вахтеров, Н. Бунаков, Н. Корф, К. Ушинський.

Третій період охоплює сучасний період. Здобуття Україною незалежності відкрило нову сторінку в історії вітчизняної освіти, позначену пошуком нових підходів до дослідження освітньої проблематики.

Із розвитком національної школи в 90-х роках ХХ століття дослідження історії педагогічної освіти України набули нового фокусу, спрямувавшись на аналіз регіональних особливостей та становлення національної системи освіти.

Дисертація Т. Кравченко «Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст.» – одна з перших робіт з історії освіти в незалежній Україні. Праця дослідниці свідчить про те, що відхід від радянських історичних парадигм був процесом поступовим і тривалим.

М. Вороліс, досліджуючи стан шкільної освіти на Поділлі у другій половині ХІХ ст., зазначає: «церковнопарафіяльні школи та школи грамоти були основними типами початкових навчальних закладів у регіоні. За її даними, у 1891 році на Поділлі функціонувало 1200 церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, що свідчить про значні масштаби поширення початкової освіти в той період» [1, с. 34].

С. Сірополко у праці «Історія освіти на Україні» піддає гострій критиці руйнівну політику царського уряду щодо розвитку освіти в українських землях у першій половині ХІХ століття [6, с. 345]. Науковець уперше здійснив комплексний аналіз як позитивних, так і негативних наслідків упровадження системи освіти в українських губерніях.

Наукове дослідження В. Перерви «Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.): забутий світ» [4, с. 235] дає об'єктивну оцінку діяльності церковнопарафіяльних шкіл на території українських губерній.

В «Енциклопедії освіти Хмельниччини» висвітлено аспекти становлення та функціонування системи освіти від початку ХХ століття до сьогодення. Це перше видання на теренах Хмельницької області, яке надає загальну картину розвитку освіти в краї [2, с. 25].

Джерельну базу умовно можна класифікувати на такі групи: 1) законодавчі та нормативно-правові акти; 2) архівні документи; 3) матеріали періодичних видань; 4) статистичні джерела та довідкові видання.

До законодавчих і нормативно-правових актів досліджуваного періоду належать закони та постанови різних міністерств і відомств, а також листування з ними щодо втілення цих постанов у життя. До них можна віднести циркуляри попечителя Київського навчального округу та постанови Святішого Синоду. Ці документи формулюють офіційне ставлення влади щодо політики в галузі розвитку системи народної освіти, визначають її структуру та регламентують освітній процес в освітніх закладах.

Ухвалене 1864 року «Положення» передбачало консолідацію різномірних народних училищ під єдиним адміністративним управлінням.

В «Інструкції» 1875 року було детально викладено обов'язки всіх учасників навчального процесу, починаючи від директора й закінчуючи вихованцями, а також надано чіткі рекомендації щодо організації навчання.

Ці рекомендації стосувалися організації навчального процесу – розкладу уроків, тривалості уроків та навчального року, методик викладання предметів, підсумкового оцінювання тощо.

У «Табелі про ранги» було зумовлено соціальний статус педагога. Так, учителі народних та середніх шкіл входили до категорії державних службовців і мали право на звання, нагороди, державну платню та пенсії.

Однак указом сенату № 13606 «Про звільнення від призову на військову службу народних вчителів» було зазначено, що звільнення від призову в мирний час на дійсну військову службу мають лише ті вчителі народних училищ, які займали посади на законних підставах.

Право на пільги мали лише вчителі, які працювали в штаті в державних навчальних закладах і викладали обов'язкові предмети. Учителі музики та малювання були позбавлені пільг. Від початку військових дій відбулося звуження кола вчителів, які мали право на звільнення від військової служби. Зокрема вчителі народної школи підлягали призову.

Основний обсяг архівних матеріалів із дослідження зберігається в Державних архівах Хмельницької та Вінницької областей. У цих архівах зберігаються документи, які відображають роботу народних шкіл у регіоні. Так, у Державному архіві Хмельницької області функціонування народних шкіл відображають такі фонди: ф. 67 «Дирекція народних училищ», ф. 66 «Кам'янець-Подільське 8-ми класне технічне училище», ф. 233 «Подільська губернська земська управа» та ф. 409 «Подільська губернська по земським і міським справам присутствіє».

Досить змістовними є фонди Державного архіву Вінницької області. Документи архіву зберегли дані про «Вінницький учительський інститут» (ф. 54), реальні училища – «Вінницьке» (ф. 15) і «Могилів-Подільське» (ф. 16), комерційні училища – «Вінницьке 7-ми-класне» (ф. 20), «Могилів-Подільське» (ф. 48) і «Тульчинське» (ф. 698).

Змістовним є фонд Ф 831 «Канцелярія інспектора народних училищ 1-го району Подільської губернії». Він містить матеріали про становлення та розвиток освіти на теренах одного із регіонів Подільської губернії.

У фонді Ф. 281 «Інспектор народних училищ 5-го району» збереглася інформація про інспектування народних училищ у селах і містечках Вінницького та Могилів-Подільського повітів. Окрім звітів інспектора, збереглися циркуляри та розпорядження Департаменту у справах народних училищ, попечителя Київського навчального округу.

Інформативними є протоколи засідань педагогічних рад та екзаменаційних комісій народних шкіл, статистична інформація про кількість шкіл та кількість учнів у них. У документах фонду можна також узяти інформацію про розклад занять у школах тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене зауважимо, що, незважаючи на значний інтерес до історії розвитку освіти на Поділлі, питання становлення та розвитку саме педагогічної освіти в регіоні наприкінці XVIII – на початку XX ст. досі не було предметом ґрунтовного наукового дослідження. Використаний у дослідженні масив джерел дозволив здійснити всебічний аналіз історичних процесів та сформулювати обґрунтовані наукові висновки.

Перспективним для подальшого наукового пошуку вважаємо дослідження меморіальних матеріалів (світлин, плани навчальних приміщень), приватних архівів і періодичних видань, у яких міститься інформація про розвиток освіти на Поділлі у 1864-1917 роках.

Список використаних джерел:

1. Вороліс М. Г. Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині XIX ст. *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія* / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2003. Вип. V. С. 34–36.
2. Енциклопедія освіти Хмельниччини. Хмельницький, ФОП Мельник А. А., 2017. 460 с.
3. Лотоцький А. Народна освіта на Поділлі в його минулому та сучасному. *Освіта*. 1899. № 4. С. 71–73.
4. Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Т. 1. Загальна історія. Біла Церква: Видавець Пюнтковський О. В., 2014. 576 с.

5. Приходи та церкви Подільської єпархії / під ред.: Ю. Сіцинського. Б. Церква : Вид. О. Пшонківський, 2009. 996 с.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні. К. : Наук. думка, 2001. 912 с.

References:

1. Vorolis, M. H. (2003). *Tserkovnoparafiialni shkoly na Podilli v druhii polovyni XIX st.* [Church parish schools in Podillia in the second half of the 19th century]. Vinnytsia [in Ukrainian].
2. Bereka, V. Ye. (2017). *Entsyklopediia osvity Khmelnychchyny* [Encyclopedia of education of Khmelnytskyi region]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
3. Lototskyi, A. (1899). *Narodna osvita na Podilli v yoho mynulomu ta suchasnomu* [Public education in Podillia in its past and present]. *Education*, 4, 71-73 [in Ukrainian].
4. Pererva, V. S. (2014). *Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets XIX – poch. XX st.): zabutyi svit* [Church schools in Ukraine (the end of the 18th – the beginning of the 20th century): the forgotten world]. (Volume 1). Bila Tserkva [in Ukrainian].
5. Sitsinskoho, Yu. (2009). *Prykhody ta tserkvy Podilskoi eparkhyi* [Parishes and churches of the Podilsk eparchy]. Bila Tserkva [in Ukrainian].
6. Siropolko, S. (2001). *Istoriia osvity v Ukraini* [History of education in Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].

Bourdouvalis K. M.,
orcid.org/0000-0003-3973-6659

**SOURCE AND HISTORIOGRAPHICAL BASIS FOR THE STUDY
 OF THE DEVELOPMENT OF PUBLIC EDUCATION IN PODILLIA (1864-1917)**

The article examines the source and historiographical base of the development of public education in Podillia in 1864-1917. The article analyzes archival funds and documents that reflect the number of educational institutions, the number of students, teachers, and trends in the development of schools. The processes of reforming the system of public education, changes in the subordination of educational institutions to various ministries, structures and departments are highlighted. The number of funds related to the research topic and their affiliation with archival institutions, in particular, the State Archives of Khmelnytsky and Vinnytsia regions, is outlined. The composition and content of the documents in Funds F.281 "Inspector of Public Schools of the 5th District", which is stored in the State Archives of Vinnytsia region, are analyzed. A review of scientific works, articles, and monographs on the topic of public education in Podillia is made, with an emphasis on key research approaches, main topics, and discussions that have arisen in the scientific community. The research and development of S. Siropolko, V. Pererva, M. Vorolis, and T. Kravchenko are analyzed. The issue of access to education and its role in social mobility is considered. The factors that influenced the development of public education, in particular the reform policy of the empire, the participation of local communities, as well as the role of state and non-governmental institutions and organizations, are studied. Attention is drawn to the important role of provincial nobility in the formation of educational institutions, providing them with technical and material resources, and providing scholarships for students to study at pedagogical institutions. The author analyzes how educational reforms affected various social groups, national minorities, and the peasantry, as well as their impact on the formation of cultural identities. Various research methods that can be applied to the study of folk education are considered, including comparative analysis, which allows for a deeper understanding of the processes of educational transformation, dialectical understanding of the essence, scientific knowledge, historical and cognitive process, philosophical doctrine of the essence of the general, the particular and the individual. The problems faced by educational institutions and their participants are analyzed, including underfunding, insufficient teacher training, social inequality in society, lack of understanding of the importance of education for their children by villagers, and the dominant influence of the church on educational processes.

Key words: archival sources, historiography, scientists, public school, funds, reforms.

*Дата надходження статті: 29.02.2024 р.
 Рецензент: доктор педагогічних наук, професор,
 член-кореспондент НАПН України Шоробура І. М.*